

DOROTA KARPIŃSKA

DEFICYT TEORII UMYSŁU W AUTYZMIE. SYMPTOMY I UWARUNKOWANIA*

Wstęp

Dotychczas prowadzone badania dotyczące poznania autyzmu i przyczyn jego występowania dostarczyły wielu istotnych informacji na temat tego schorzenia. Jednakże, mimo trwających od połowy ubiegłego wieku wysiłków naukowców z różnorodnych dziedzin wiedzy, wciąż nie udało się całkowicie rozwiązać „zagadki”, jaką jest autyzm. Nie ma też do końca ustalonych i jednomyślnie przez wszystkich uznanych metod jego leczenia.

Zachodzi zatem pytanie, czy występujący u ludzi z autyzmem deficyt rozwoju teorii umysłu, który jest tematem niniejszej pracy i który uniemożliwia „czytanie w ludzkich umysłach”, jest podstawową przyczyną autyzmu, czy tylko jedną z wielu?

W swojej pracy podałam niektóre z poglądów definiujących autyzm, jego etymologię i genezę oraz podstawowe definicje i twierdzenia. Ponadto przedstawiłam podstawowe przyczyny występowania autyzmu, jak również dotychczasowe nurty pojmowania tego schorzenia w świetle nowych osiągnięć naukowych i prowadzonych badań. Starałam się nakreślić ogólną charakterystykę osoby dotkniętej autyzmem, jej rozwój społeczny, rodzaj występujących w codziennym funkcjonowaniu problemów oraz sposób komunikacji z otoczeniem. Swoje rozważania zakończyłam oceną sposobu postrzegania ludzi z autyzmem przez resztę społeczeństwa, jak również podjęłam próbę przedstawienia problemu z punktu widzenia osoby autystycznej, w oparciu o jej autobiograficzne wyznania.

Zważywszy na niezwykle trudne i wielowątkowe zagadnienie, jakim jest deficyt teorii umysłu w autyzmie, problemy ujęte w pracy nakreśliłam bardzo ogólnie, ujmując jedynie samą istotę problemu i najważniejsze jego aspekty. Opisując poszczególne kwestie brałam pod uwagę, a także

powoływałam się na definicje i poglądy uznane oraz akceptowane wśród badaczy zajmujących się tą tematyką. W pracy opierałam się na znanych powszechnie publikacjach naukowych oraz źródłach internetowych, jak również na własnych doświadczeniach.

Pojęcie autyzmu

Etymologia i geneza

Pojęcie autyzmu zostało wprowadzone po raz pierwszy w 1912 r. przez szwajcarskiego psychiatrę Eugena Bleulera, który w swojej pracy „Dementia Praecox or the group of Schizophrenias”, użył słowa autyzm na określenie jednego z osiowych objawów schizofrenii¹.

Etymologicznie słowo autyzm, pochodzi od greckiego słowa *eaftismos*, które znaczy „zamknięty w sobie”. Termin autyzm (z języka greckiego *autos* – sam), E. Bleuler definiował jako: (...) *zamknięcie się we własnym świecie i rozluźnienie dyscypliny logicznego myślenia. Oznacza utratę kontaktu z otoczeniem, zamknięcie się w sobie i skierowanie uwagi do wnętrza*². Jednakże dopiero w 1943 r. Leo Kanner, austriacki pediatra, jako pierwszy opisał przypadki autyzmu dziecięcego i zakwalifikował autyzm do osobnej kategorii diagnostycznej. Według Kanner’a był to zespół chorobowy, którego głównym symptomem jest unikanie kontaktów społecznych, brak tworzenia więzi emocjonalnych i wycofywanie się z życia społecznego w głąb siebie³.

¹ http://www.autismconsulting.com/html/czym_jest_autyzm.html

² Bobkiewicz-Lewartowska, L., Autyzm dziecięcy, zagadnienia diagnozy i terapii, Kraków 2005, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 11.

³ Frith, U., Autyzm Wyjaśnienie tajemnicy, Gdańsk 2004, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, s. 25.

W tym samym niemal czasie, w 1944 r., inny naukowiec, austriacki pediatra i psychiatra Hans Asperger opisał łagodniejszą formę autyzmu zwaną obecnie zespołem Aspergera. Obaj naukowcy opisali schorzenie niezależnie od siebie, nazywając występujące zaburzenia „autyzmem”. Sądzieli, że problemy i zachowanie charakteryzujące autyzm wynikają z anomalii występującej od urodzenia⁴. Mimo że samo pojęcie autyzmu jest stosunkowo krótkie, to autyzm i typowe dla niego zachowania znane były ludzkości już od bardzo dawna. Jednakże, dopóki nie znano przyczyn autyzmu, nie rozumiano mechanizmu zaburzeń, jakie w nim występują i nie potrafiono wyjaśnić przyczyn zachowań ludzi nim dotkniętych. Dlatego na przestrzeni wieków pojawiały się na temat autyzmu różne, hipotezy i twierdzenia, które były podstawą do prowadzenia sporów i dyskusji na temat istoty i przyczyn jego występowania.

Autyzm znany był ludzkości już w starożytności. Uznawano wówczas, że jest to podobnie jak epilepsja rodzaj choroby pochodzącej od bogów. Ludzie nie rozumieli tej choroby i nie potrafili wytłumaczyć charakterystycznego dla niej zachowania, natomiast wszystko, co było dla nich nieznanne i niezrozumiałe, nazywano „boskim”. W okresie biblijnym i w średniowieczu było odwrotnie. Wszystko, czego nie potrafiono wytłumaczyć uważano za diabelskie, dlatego u takich dzieci chcąc zmienić, „naprawić” zachowanie, prowadzono je do znachorów i uzdrowiaczy, aby „wypędzić z nich złego ducha”. Traktowano je bowiem, jak opętane i we władaniu demonów⁵. Przyjmowano, że zaburzenie to dotyczy innej niż fizyczna sfery funkcjonowania człowieka. Ponieważ nie rozumiano tych zaburzeń, otaczała je aura „obłąkania”⁶. Dziecko z widocznymi zaburzeniami traktowano ciężkimi karami cielesnymi: „dla jego własnego dobra i zbawienia jego duszy”⁷.

Podstawowe definicje, przyczyny występowania oraz typy zachowań występujące w autyzmie

Ujmowanie autyzmu na tle innych zaburzeń ulegało istotnym zmianom na przestrzeni tych kilkudziesięciu lat. Przez kilka pierwszych dziesięcioleci uważano, że autyzm ma podłoże psychogenne, zaprzeczając występowaniu jakichkolwiek przyczyn organicznych lub fizjologicznych, a za przyczynę jego wystąpienia brano nieprawidłowe, „ozięble” relacje rodzinne. W literaturze i praktyce psychologicznej często używano określenia „zimne matki”, co zgodnie z dzisiejszą wiedzą było niezwykle dla nich krzywdzące⁸. Koncepcja głoszona przez Kanner'a wskazywała, że „dzieci autystyczne” już w chwili przyjścia na świat cechuje wewnętrzna niezdolność do tworzenia afektywnych

kontaktów międzyludzkich, wynikająca z rozwoju biologicznego. Jego zdaniem, dzieci rodziły się już z tymi uszkodzeniami, tak jak inne dzieci rodzą się z upośledzeniami fizycznymi, czy psychicznymi⁹. Kanner określał autyzm, jako najostre zaburzenie psychiczne ze wszystkich chorób dziecięcych. (...) *Wyraźnie zaburzony rozwój społeczny i rozwój komunikacji w kilku pierwszych latach życia oraz charakterystyczny brak płynności, wyobraźni i udawania w zabawie*¹⁰. Koncepcja głoszona przez Kanner'a, nosiła nazwę „autyzmu wczesnodziecięcego” i określana była, jako zespół Kanner'a¹¹.

W obecnym stanie wiedzy na temat autyzmu, zaczęto odchodzić od tej koncepcji, bowiem termin ten sugerował, że z autyzmu można wyrosnąć, co jak obecnie wiadomo jest błędem¹². Innym obszarem, w którym następowały istotne zmiany w poglądach na temat uwarunkowań autyzmu były kwestie dotyczące relacji między autyzmem a schizofrenią. Jest dzisiaj pewne, że autyzm i upośledzenie umysłowe, jakim jest schizofrenia, są całkowicie odrębnymi problemami rozwojowymi, chociaż co należy zaznaczyć, ich współwystępowanie jest bardzo częste¹³.

Amerykańskie Towarzystwo Autyzmu definiuje autyzm jako: (...) *złożone upośledzenie rozwojowe, które typowo objawia się w pierwszych trzech latach życia i jest wynikiem zaburzenia neurologicznego wpływającego na rozwój w obszarach interakcji społecznej i zdolności komunikacyjnych. Zarówno dzieci jak i dorosłe osoby dotknięte autyzmem typowo przejawiają problemy w komunikacji werbalnej i niewerbalnej, interakcjach społecznych i zabawie*¹⁴.

Joanna Kruk-Lasocka natomiast ujmuje istotę autyzmu jako: (...) *zespół poważnych zaburzeń rozwojowych dziecka manifestujących się do 30. miesiąca życia, związanych z wrodzonymi dysfunkcjami układu nerwowego*¹⁵.

Najbardziej znany i szczegółowy zestaw kryteriów odpowiadających autyzmowi opisano w podręczniku diagnostycznym i statystycznym zaburzeń psychicznych – *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (DSM) Amerykańskiego Towarzystwa Psychiatrycznego (*American Psychiatric Association* – APA) oraz w Międzynarodowej Statystycznej Klasyfikacji Chorób i Problemów Zdrowotnych (*International Statistical Classification of Diseases and Health Related Problems* – ICD), wydawanej przez Światową Organizację Zdrowia (*World Health Organization* – WHO)¹⁶.

⁹ Randall P., Parker J., Autyzm. Jak pomóc rodzinie, Gdańsk 2001, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, s. 112.

¹⁰ Młynarska M., Autyzm w ujęciu psycholingwistycznym. Terapia..., op. cit. s. 89.

¹¹ http://pl.wikipedia.org/wiki/Autyzm_dzieci

¹² Frith U., Autyzm -Wyjaśnienie tajemnicy, op. cit., s. 25.

¹³ Tamże, s. 95.

¹⁴ <http://www.autyzm24.pl>.

¹⁵ Kruk-Lasocka J., Pedagogika dzieci z autyzmem i zespołami psychozopodobnymi, w: Dykciak W. (red.) Pedagogika specjalna, Poznań 1997, Wydawnictwo UAM, s. 246.; Maciarz A., Biadasiewicz M., Dziecko autystyczne z zespołem Aspergera, Kraków 2000, Oficyna Wydawnicza Impuls, s. 11.

¹⁶ Frith U., Autyzm -Wyjaśnienie tajemnicy, op. cit., s. 29

⁴ Tamże, s. 25.

⁵ Delacato C.H., Dziwne, niepojęte. Autystyczne dziecko, Warszawa 1995, Fundacja „Synopsis”, s. 47.

⁶ Tamże, s. 46.

⁷ Tamże, s. 48.

⁸ Młynarska M., Autyzm w ujęciu psycholingwistycznym: terapia dyskursywna a teoria umysłu, Wrocław 2008, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, s. 77.

Zgodnie z obecnym nurtem przyjmuje się, że zaburzenia występujące w autyzmie obejmują trzy podstawowe obszary:

1. W sferze jakościowych zaburzeń interakcji społecznych w porównaniu z ogólnym poziomem rozwoju. Oznaki behawioralne polegają na słabym posługiwaniu się kontaktem wzrokowym i gestykulacją oraz na braku relacji osobistych.

2. Jakościowe zaburzenie komunikacji werbalnej i niewerbalnej w porównaniu z ogólnym poziomem rozwoju. Oznaki behawioralne polegają na opóźnionym przyswajaniu języka lub całkowitym braku mowy oraz braku zróżnicowanych spontanicznych zabaw w udawanie.

3. Znacząco ograniczony repertuar aktywności i zainteresowań właściwych dla danego poziomu rozwoju. Oznaki behawioralne polegają na powtarzaniu lub stereotypizacji ruchów, takich jak machanie rękami, lub nienaturalnie silnych czy też bardzo wąskich zainteresowaniach¹⁷.

Dotychczas powstało wiele definicji określających autyzm. Wiele z nich różniło się między sobą, bowiem formułowane były głównie w oparciu o przyjętą przez ich twórców koncepcję na temat przyczyn jego występowania.

Według jednych autyzm to skomplikowany zespół upośledzenia rozwoju, w którym istotną rolę odgrywa funkcjonowanie mózgu, należący do grupy chorób neurologicznych, gdzie do typowych cech zaliczamy problemy z komunikacją uczuć i związkami społecznymi, w którym ponadto występują kłopoty z integracją wrażeń zmysłowych. W typowych przypadkach pojawia się w pierwszych trzech latach życia. Ocenia się, że autyzm występuje u około 5–6 na 10 000 osób, przy czym jest cztery razy częstszy u mężczyzn niż u kobiet¹⁸.

Autyzm jest zaburzeniem rozwojowym, które najczęściej ujawnia się w ciągu pierwszych trzech lat życia, jako rezultat zaburzenia neurologicznego. Jak podaje aktualna statystyka, autyzm i jego pochodne występują raz na 110 urodzeń częściej u chłopców niż dziewczynek, a czynniki takie jak dochody, stopa życiowa czy wykształcenie rodziny nie mają związku przyczynowego w jego występowaniu¹⁹.

(...) Zaburzenia autystyczne to wiele różnych form nieprawidłowości rozwoju, zróżnicowanych pod względem etiologii i poziomu funkcjonowania jednostki. Wszystkie one mają jednak pewne cechy, pozwalające na to, by rozpatrywać je łącznie. Do cech tych należą przede wszystkim zaburzenia w zakresie rozwoju społecznego²⁰.

Autyzm ma wpływ na rozwój mózgu w sferach rozumowania, kontaktów socjalnych i porozumiewania się. Dzieci i dorośli z autyzmem najczęściej mają kłopoty z komunikacją w grupie oraz wykonywaniu wspólnych czynności. Zaburzenia te utrudniają im porozumiewanie się z innymi

ludźmi. Chorych charakteryzuje wykonywanie tych samych ruchów ciała (np. machanie ręką, kołysanie się), nietypowe reakcje wobec ludzi lub przywiązanie do przedmiotów czy sprzeciwianie się jakimkolwiek zmianom w rutynie. W niektórych przypadkach może występować agresja i/lub samookaleczanie. Autyzm jest trzecim najczęściej spotykanym upośledzeniem rozwojowym – częstszym niż zespół Down'a²¹.

(...) Społeczne zachowania ludzi z autyzmem zmieniają się w trakcie całego rozwoju, a nie jak inni twierdzą w wieku 6 czy 18 miesięcy; (...) wczesne dzieciństwo – od 3. do 5. roku życia – to okres, w którym izolacja dziecka autystycznego od świata innych ludzi sięga zenitu; (...) u dzieci autystycznych w wieku 5 lat często obserwuje się postępy w rozwoju umiejętności społecznych i ogólnego przystosowania. Postępy socjalizacyjne dokonują się zresztą u tych dzieci podczas całego rozwoju²².

Jak już wcześniej wskazałam, jednym z głównych powodów ogromnego zainteresowania autyzmem są trudności związane z jednoznacznym określeniem przyczyn jego występowania. Istnieje wiele koncepcji dotyczących powstania tego zespołu chorobowego, jak również podaje się wiele czynników mogących mieć wpływ na jego wystąpienie. Sporo uwagi w ostatnim czasie poświęca się również badaniom wadliwych genów, jako jednego z czynników występowania autyzmu, poprzez nieprawidłowości chromosomalne, choroby metaboliczne, czynniki wirusowe, brak tolerancji immunologicznej, czy niedotlenienie spowodowane problemami okołoporodowymi²³.

Mówiąc jednak o całościowych zaburzeniach rozwojowych, dość często wskazuje się na nieprawidłowości w zakresie rozwoju społecznego. Trzeba mieć na uwadze, że jak twierdzą specjaliści, nie sposób spotkać dwóch osób, u których to schorzenie przebiegałoby i objawiało się tak samo.

Na podstawie wyników prowadzonych badań, określono charakterystyczne dla autyzmu rodzaje i typy zaburzeń. Przyjęta klasyfikacja charakteryzująca poszczególne typy zaburzeń nosi w literaturze medycznej nazwę tzw. triady autystycznej i zaliczamy do niej następujące rodzaje zaburzeń:

1. Zaburzenie międzyludzkich związków, które można scharakteryzować jako: niewystarczającą świadomość egzystencji czy uczuć innych ludzi, brak lub zakłócony sposób poszukiwania komfortu w czasie złego samopoczucia, trudność naśladowania, zabaw z rówieśnikami, zawierania przyjaźni, rozumienia konwencji w interakcjach społecznych.

2. Zaburzenie komunikacji i fantazji sprowadza się do braku porozumiewania się za pomocą języka werbalnego i pozawerbalnego (gesty, mimika, ekspresja wyrazu twarzy, wzrok), braku wyobraźni – trudność w odgrywaniu ról

¹⁷ Tamże, s. 29.

¹⁸ http://pl.wikipedia.org/wiki/Autyzm_dziecięcy.

¹⁹ <http://www.nowanadzieja.com.pl/index.php.pl>

²⁰ Zabłocki, K. J., Autyzm, Płock 2002, Wydawnictwo Naukowe Novum, s. 65.

²¹ <http://www.centrumautyzmu.pl/autyzm.html>

²² Zabłocki, K. J., Autyzm, op. cit., s. 133.

²³ Frith, U., Autyzm – wyjaśnienie tajemnicy, op. cit., s. 103.

i zabaw na niby, zakłócenia treści formy wypowiedzi oraz upośledzenia zdolności inicjowania lub podtrzymywania rozmowy.

3. Ograniczony repertuar aktywności i zainteresowań polega na manifestowaniu się stereotypii ruchowych, na uporczywym zajmowaniu się tymi samymi przedmiotami czy sprawami, zawężeniu zainteresowań, wykazywaniu niepokoju przy nieznacznych zmianach w otoczeniu²⁴.

Zachowania określane jako zespół „triady autystycznej” pokrywają się z obszarami zaburzeń uznawanymi przez WHO oraz inne prestiżowe instytucje zajmujące się i prowadzące badania w tym zakresie. Naukowcy badają przyczyny występowania autyzmu, a dzięki wynikom prowadzonych badań znane są jego objawy.

Nie ma jednak, jak dotąd, jednoznacznej odpowiedzi na postawione na wstępie pytanie, co jest główną przyczyną występowania przypadków autyzmu i czy przyczyna jest tylko jedna, czy też jest ich wiele? Współczesne badania łączą autyzm z występującymi w mózgu różnicami na tle biologicznym i neurologicznym. Za pomocą stosowanych obecnie metod obrazowania mózgu, tj. rezonansu magnetycznego (MRI) i tomografii komputerowej (TK), można zauważyć pewne nieprawidłowości w budowie mózgu. Również teoria o genetycznej podstawie autyzmu znajduje coraz więcej zwolenników²⁵. Dzięki rewolucji, jaka dokonała się w ostatnim czasie w genetyce, jesteśmy, jak się wydaje, coraz bliżej rozwiązania zagadki tej choroby. Poczynione odkrycia i podawane do wiadomości informacje pozwalają sądzić, że może już wkrótce nauka odpowie i rozwiąże również i tę tajemnicę.

Pod koniec 2009 r. Pat Levitt z Uniwersytetu Vanderbilta w Stanach Zjednoczonych zidentyfikował gen, który odgrywa zasadniczą rolę we wszystkich przypadkach tej choroby. Wpływa on na rozwój mózgu w życiu płodowym i okresie niemowlęcym. Jego mutacja z zaobserwowanym błędem genetycznym występuje u 47% ludzi. Zgodnie z podaniami, większość nosicieli zmutowanego genu jest zdrowa, niemniej jego obecność ponad dwukrotnie zwiększa prawdopodobieństwo wystąpienia choroby²⁶. Naukowcy opisali jedynie kilka obszarów mózgu, gdzie występują charakterystyczne anomalie, między innymi jądro migdałowe, mózdzek czy hipokamp. Obszary te u ludzi dotkniętych autyzmem wyglądają inaczej niż u osób zdrowych. Jednak na podstawie prowadzonych badań nie wydaje się, by którakolwiek z zaobserwowanych zmian samodzielnie odpowiadała za przyczynę występowania autyzmu. Przyjmuje się, że autyzm jest raczej efektem funkcjonowania mózgu jako całości²⁷. Baron-Cohen i współpracownicy w 1994 r. podjęli próby eksperymentalnego ustalenia okolic mózgu, których uszkodzenie może być odpowiedzialne za przedstawione

deficyty. Uzyskane dane wskazują, że zaburzenie dotyczy kory przedczołowej prawej półkuli²⁸. Przy wielości poglądów i teorii jakie istnieją na temat przyczyn występowania autyzmu, panuje również pogląd, że autyzm jest efektem usterek pracy zdecentralizowanej sieci tak zwanych neuronów lustrzanych lub, że jest to kwestia wadliwych połączeń obszarów mózgu²⁹. Na szczęście, wiele starszych teorii dotyczących przyczyn wystąpienia autyzmu zostało już obalonych. Niektóre z nich głosiły, że autyzm jest chorobą psychiczną. Dobrze, że upadł również długo utrzymujący się pogląd, który obciążał rodziców za zachowanie dzieci autystycznych, utrzymujący, że dzieci autystyczne to dzieci po prostu niewłaściwie wychowywane, którym rodzice nie poświęcili dostatecznie dużo czasu.

Teoria umysłu w autyzmie

Istota i znaczenie pojęcia „teoria umysłu”

Pojęcie określane jako „teoria umysłu” zostało po raz pierwszy wprowadzone w 1978 r. przez D. Premacka i G. Woodruffa, którzy posłużyli się tym terminem badając myślenie szympanów. Zdefiniowali je następująco: (...) *Mówiąc, że osoba ma teorię umysłu, rozumiemy, że przypisuje ona stany umysłowe sobie i innym (...) System wniosków tego rodzaju wygląda jak teoria, po pierwsze dlatego, że takie stany nie są bezpośrednio obserwowalne, a po drugie, że system ten może być użyty do tworzenia oczekiwań odnoszących się do zachowania innych organizmów*³⁰.

Wyjaśniając i przewidyując zachowanie ludzi, odwołujemy się do ich intencji i uczuć. Staramy się odgadnąć pragnienia oraz dotrzeć do ludzkich przekonań, których nie widzimy, ale o nich wiemy i się ich domyślamy na podstawie zachowania. To zachowanie pozwala nam wnioskować, co myślą inni. Umiejętności ta pozwala właściwie rozumieć i postrzegać rzeczywistość. Dzięki tej umiejętności potrafimy odczytywać intencje ludzi i relacje zachodzące pomiędzy nimi. Potrafimy dostosować się do różnych sytuacji, często udając „pozorując” pewne zachowania, co pozwala nam funkcjonować w iluzji nie tracąc właściwego dla rzeczywistości stanu rzeczy.

(...) *Budujemy naiwne teorie na temat stanu umysłu, inaczej naiwne teorie psychologiczne, lub po prostu staramy się zrozumieć świat społeczny*³¹.

Istnieje, jak wcześniej wskazałam, wiele definicji określających teorię umysłu w autyzmie, ale wszystkie one mają wspólne cechy. Niektórzy naukowcy sugerują jako przyczynę jego występowania, istnienie czynników genetycznych, niektórzy biochemicznych, a jeszcze inni organicznych. Współcześnie wiele faktów przemawia za twierdzeniem,

²⁴ Maciarz A., Bidasiewicz M., Dziecko autystyczne z zespołem Aspergera, op. cit., s. 11–12.

²⁵ Frith U., Autyzm – wyjaśnienie tajemnicy, op. cit., s. 97.

²⁶ <http://www.newsweek.pl/artykuly/sekcje/nauka/klucz-do-zamknietego-swiata>,

²⁷ Tamże

²⁸ http://pl.wikipedia.org/wiki/Teoria_umys%C5%82u

²⁹ Frith U., Autyzm – wyjaśnienie tajemnicy, op. cit., s. 126. <http://www.newsweek.pl/artykuly/sekcje/nauka/klucz-do-zamknietego-swiata>,

³⁰ Winczura B., Dziecko z autyzmem. Terapia deficytów poznawczych a teoria umysłu, Kraków 2008, Oficyna Wydawnicza Impuls, s. 51.

³¹ <http://www.charaktery.eu/slownik-psychologiczny/T/29/Teoria-umyslu/>

że autyzm spowodowany jest defektem ośrodkowego układu nerwowego. Taki pogląd istnieje i przez wielu naukowców jest uznawany, chociaż jak dotychczas nie udało się jednoznacznie zidentyfikować konkretnego obszaru mózgu odpowiedzialnego za to uszkodzenie. Znaczna grupa badaczy traktuje te zaburzenia jako defekt procesów poznawczych, gdzie teoria umysłu jest traktowana jako jeden z modułów funkcjonalnych mózgu, gdzie jego sprawność decyduje o stopniu, przebiegu i rozwoju relacji społecznych człowieka. Defekt ten, najprościej ujmując, oznacza niezdolność myślenia lub wyobrażenia sobie stanu umysłu innej osoby, czyli niezdolność do wyobrażania sobie co myśli inna osoba³².

Według Frith koncepcja ta tłumaczy takie objawy autyzmu, jak upośledzenie porozumiewania się, wyobraźni i kontaktów z ludźmi, nie wyjaśnia natomiast defektu emocji, niepodzielności uwagi i rutynowych zachowań³³. Zdaniem Frith, mózg jest wyposażony we wrodzony mechanizm do przetwarzania informacji na temat stanów umysłowych innych ludzi. Intuicyjne przekonanie, że inni ludzie mają umysły, oraz że stany umysłowe różnią się od stanów fizycznych, ma w gruncie rzeczy charakter instynktowny³⁴.

Człowiek, który posiada teorię umysłu, potrafi rozpoznawać i rozróżniać własne stany umysłowe oraz obserwować własną aktywność umysłową, czyli wie, kiedy i o czym myśli, czego pragnie i do czego zmierza. Potrafi określić czynniki, które wpływają na jego motywację, myślenie i działanie oraz wnioskować o analogicznych stanach umysłowych, które występują u innych ludzi oraz przewidywać zachowania ludzi w określonych okolicznościach³⁵. To, co dzieje się w umyśle drugiego człowieka na pozór jest niewidoczne, natomiast można o tym wnioskować na podstawie zachowania, wyglądu mimiki i postawy. Zachowanie innych osób można przewidzieć również na podstawie werbalnych i niewerbalnych aspektów komunikacji oraz doświadczeń dotyczących własnych stanów umysłów oraz kontaktu z innymi ludźmi, które umożliwia wyjaśnienie i przewidywanie zachowania innych osób³⁶.

Podstawowe metody badania deficytu „teorii umysłu” w autyzmie

Teoria umysłu jest jedną z wiodących teorii, próbująca wyjaśnić mechanizm i model zaburzenia autystycznego. Dzięki tej teorii, komunikując się z innymi możemy odczytywać z ich stanów umysłów właściwe intencje oraz na tej podstawie umieć przewidzieć ich zachowanie. Osoby autystyczne nie posiadają tej umiejętności. Nie mając świadomości własnych procesów myślowych, nie potrafią sobie

wyobrazić ani zrozumieć, co może dziać się w umyśle drugiego człowieka.

Założenie, że ludzie posiadają teorię umysłu, stało się punktem wyjścia dla prac i badań psychologicznych dotyczących autyzmu. Na tym założeniu została oparta jedna z najbardziej znanych metod – metoda badania rozwoju teorii umysłu u dzieci, zwana próbą lub metodą Sally–Anne oraz test niespodziewanej zmiany autorstwa lub inaczej zwodniczego pudełka, autorstwa Heinza Wimmera i Josefa Pernerera³⁷.

W pierwszym zadaniu badanym dzieciom prezentowana była historyjka z udziałem laleczek Sally i Anne, gdzie Sally i Anne razem się bawią. Sally ma kulkę do gry, którą wkłada do koszyczka, a potem wychodzi z pokoju. Pod nieobecność koleżanki, Anne przekłada kulkę z koszyczka do pudełka. Gdy Sally wraca do pokoju, zagląda do koszyczka i zdziwiona stwierdza, że kulki w koszyczku nie ma. Na zadawane dzieciom pytanie, gdzie Sally będzie szukała swojej kulki, większość dzieci, które zbliża się do czwartych urodzin życia, odpowiada prawidłowo, mówiąc, że poszuka kulki w koszyczku, rozumując, że Sally myśli, że tam jest, bo tam ją zostawiła. Taka odpowiedź oznacza, że dzieci są w stanie zrozumieć istotę błędnego, fałszywego, przekonania³⁸.

W drugim zadaniu, dzieci w wieku około czterech lat również prawidłowo je rozwiązują. Pokazywany jest im pojemnik lub opakowanie po jakimś produkcie, np. po paście do zębów lub po czekoladzie, i stawiane jest im pytanie: „(...) co znajduje się w pudełku?” Gdy dziecko odpowie na zadane pytanie, pudełko jest otwierane i okazuje się, że w środku znajduje się zupełnie inny przedmiot niż można się było spodziewać, tj. w pudełku po czekoladzie znajdują się np. kredki. Wtedy zadawane jest dziecku kolejne pytanie: „(...) co odpowie kolega na pytanie, co jest w tym pudełku, gdy je zobaczy po raz pierwszy?”³⁹. Aby udzielić prawidłowej odpowiedzi na oba pytania, dziecko musi rozumieć, że nasze wewnętrzne przekonania są przyczyną naszych zachowań, lecz aby to zrozumieć konieczne jest posiadanie teorii umysłu, której dziecko autystyczne nie posiada⁴⁰.

Hipotezę, że podłożem obserwowanych w autyzmie jakościowych zaburzeń w kontaktach społecznych, komunikacji i wyobraźni jest deficyt poznawczy, S. Baron-Cohen i A. Leslie wysunęli już w 1985 r. Ich zdaniem przyczyną autyzmu jest zaburzenie rozwoju wrodzonego modułu zwanej teorią umysłu. Twierdzą, że w autyzmie nie dochodzi do osiągnięcia pełnej dojrzałości systemu odpowiedzialnego za rozpoznawanie własnych stanów umysłu oraz wnioskowanie przez analogię o stanach umysłu innych ludzi⁴¹.

³² Młynarska M., Autyzm w ujęciu psycholingwistycznym, terapia ..., op. cit., s. 120.

³³ Bobkowicz-Lewartowska L., Autyzm dziecięcy. Zagadnienia diagnozy i terapii, op. cit., s. 64.

³⁴ Frith U., Autyzm -Wyjaśnienie tajemnicy, op. cit., s.124–125.

³⁵ Młynarska M., Autyzm w ujęciu psycholingwistycznym, terapia ..., op. cit., s. 120.

³⁶ Winczura B., Dziecko z autyzmem. Terapia deficytów poznawczych a teoria umysłu, op. cit., s. 51.

³⁷ Frith U., Autyzm – wyjaśnienie tajemnicy, op. cit., s. 110; Winczura B., Dziecko z autyzmem. Terapia deficytów poznawczych a teoria umysłu, op. cit., s. 88–89.

³⁸ Frith U., Autyzm – wyjaśnienie tajemnicy, op. cit., s. 111.

³⁹ Tamże, s. 112.

⁴⁰ Frith U., Autyzm – wyjaśnienie tajemnicy, op. cit., s. 114–115.

⁴¹ http://www.naukowy.pl/encyklopedia/Teoria_umys%C5%82u; http://pl.wikipedia.org/wiki/Teoria_umys%C5%82u

Inni naukowcy, H. Wimmer i D. Perner w 1983 r., starając się usystematyzować i scharakteryzować pojęcie teorii umysłu w autyzmie, wprowadzili tzw. przekonania pierwszego rzędu, polegające na rozpoznawaniu i ocenie myśli oraz uczuć innych ludzi oraz przekonania drugiego rzędu, polegające na zdolności do myślenia o myśleniu i rozpoznawaniu motywów i intencji innych ludzi⁴².

Zapamiętane nieuchwytnie zdarzenia psychiczne można nazwać reprezentacją II rzędu w odróżnieniu od zapamiętanych cech obiektów i zdarzeń fizycznych zwanych reprezentacją I rzędu. Oba typy reprezentacji muszą być niezależnie przechowywane w naszym umyśle. Dzięki reprezentacjom II rzędu dla dzieci niedotkniętych autyzmem nabierają sensu sprzeczne lub niepowiązane ze sobą informacje⁴³.

Dla przykładu, gdy zdrowe dziecko widzi jak inne dziecko bawi się symulując rozmowę przez telefon trzymając przy uchu inny przedmiot niż słuchawkę telefonu, np. banana lub ogórek, w jego umyśle istnieją pierwszorzędowe reprezentacje dla tego przedmiotu (czyli dla banana lub ogórka) i również dla telefonu. Dziecko zdrowe wie do czego służy banan i ogórek, i również wie do czego służy telefon, dlatego nie pomyli przypisanych tym przedmiotom funkcji. Dzięki reprezentacjom II rzędu dziecko domyśla się, że ktoś trzymając inny niż telefon przedmiot przy uchu, pozoruje tylko rozmowę przez telefon. Podobna sytuacja dla dziecka dotkniętego autyzmem będzie całkowicie niezrozumiała. Dziecko z autyzmem nie będzie potrafiło właściwie odczytać takiego zachowania. Nie będzie rozumiało, dlaczego ktoś zamiast wziąć do ręki telefon, rozmawia trzymając przy uchu banana⁴⁴.

Termin „teoria umysłu” został dość szybko zaakceptowany i stał się popularny wśród osób zajmujących się i badających to zagadnienie. Zgodnie z tym poglądem, występujący w autyzmie deficyt poznawczy sprawia, że osoby nim dotknięte rozumieją świat zupełnie inaczej niż pozostali ludzie. A zatem, nie jest możliwym, aby ludzie z autyzmem potrafili normalnie i samodzielnie funkcjonować w społeczeństwie. Dla ich funkcjonowania koniecznym jest udzielanie przez resztę społeczeństwa wsparcia. Dlatego koniecznym jest dalsze prowadzenie badań nad autyzmem, aby poznać i wyjaśnić zachodzące w umyśle osoby autystycznej nieprawidłowości, by je jeśli nie całkowicie wyeliminować, to może choć trochę zniwelować jego skutki. Prowadzone dotychczas badania i doświadczenia, potwierdziły, że u dzieci z autyzmem upośledzona jest zdolność do wyobrażenia sobie i zrozumienia stanów psychicznych innych osób. Umiejętność ta jest wrodzoną zdolnością, ujawniającą się już we wczesnym okresie rozwoju i mającą szereg konsekwencji dla rozwoju poznawczego i rozwoju świadomości. Jest to specyficzna właściwość ludzkiego

umysłu, dzięki której wiemy, że mamy świadomość oraz dzięki istnieniu której, potrafimy przewidywać i wyjaśniać motywy zachowania ludzi niewynikające z bezpośrednich fizycznych przesłanek⁴⁵.

Według współczesnych poglądów na temat poznania społecznego człowiek tworzy sobie teorie na temat innych umysłów. Teoria umysłu pozwala na wzajemne porozumiewanie się ludzi, pomaga zrozumieć ich motywację, intencję oraz znaczenie wypowiedzianych przez nich słów⁴⁶. Nawet bardzo dobrze przystosowane do życia codziennego osoby autystyczne nie mają tej zdolności, nie potrafią zrozumieć, że inny człowiek może postrzegać rzeczywistość inaczej niż ona na pozór wygląda. Najogólniej mówiąc, teoria umysłu, to wiedza o stanach mentalnych innych osób, to zdolność czytania w umyśle innych i swoim własnym. Dzięki tej teorii potrafimy wyjaśniać własne zachowania i przewidywać zachowania innych ludzi.

Uwarunkowania i rozwój społeczny osób dotkniętych autyzmem

Funkcjonowanie społeczne

Idea oparta na założeniu, że w autyzmie występuje defekt rozwoju teorii umysłu, przez brak którego człowiek nie posiada umiejętności „czytania w ludzkich umysłach”, była i jest jedną z podstawowych hipotez dotyczących przyczyn autyzmu. Deficyt ten, zwany w literaturze brakiem umiejętności metalizowania sprawia, że ludzie go pozbawieni są „ślepi umysłowo” i dlatego czyni je to „analfabetami” w określonej przestrzeni kontaktów społecznych⁴⁷.

Osoby dotknięte autyzmem nie posiadają wrodzonej zdolności pozwalającej zrozumieć stan umysłu innych ludzi, mają wielkie trudności w zrozumieniu podstępu czy oszustwa. Nie wiedzą, co to tzw. „drugie dno” czy tzw. „druga strona medalu”. Wobec braku zdolności do wyobrażenia sobie stanów psychicznych innych ludzi, umysł autystycznego dziecka, a potem osoby dorosłej rozwija się inaczej niż u dzieci i ludzi zdrowych.

Normalnie rozwijające się dzieci, niedotknięte tym zaburzeniem wraz z rozwojem przyswajają sobie ustalone powszechnie wzorce i modele funkcjonowania w społeczeństwie. Przebywając w swoim środowisku, na początku w domu, potem przedszkolu i szkole, poznają sposoby porozumiewania się z otoczeniem, uczą się tych zachowań wchodząc w różne relacje z innymi ludźmi. W przypadku osób autystycznych nie jest to takie proste, większość z zachodzących pomiędzy ludźmi relacji, jest po prostu dla nich niemożliwa. Dziecko, a potem dorosły, dotknięty autyzmem, który ma zapewnioną właściwą opiekę, jest w stanie „wyuczyć” się określonych sposobów zachowań, ale

⁴² Winczura B., Dziecko z autyzmem. Terapia deficytów poznawczych a teoria umysłu, op. cit., s. 53.

⁴³ Tamże, s. 53.

⁴⁴ Winczura B., Dziecko z autyzmem. Terapia deficytów poznawczych a teoria umysłu, op. cit., s. 54; Frith U., *Autyzm wyjaśnienie tajemnicy*, op. cit., s. 109.

⁴⁵ http://www.autyzm.wroclaw.pl/images/art_img/teoria%20umyslu.pdf

⁴⁶ Jaśkowski P., *Neuronauka poznawcza. Jak Mózg tworzy Umysł*, Warszawa 2009, Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania w Warszawie, str. 236.

⁴⁷ Winczura B., Dziecko z autyzmem. Terapia deficytów poznawczych a teoria umysłu, op. cit., s. 87.

niegdy nie będzie potrafił w pełni emocjonalnie uczestniczyć w relacjach z innymi ludźmi, tak jak osoba nim nieobciążona.

Wiadomo, że autyzm to zaburzenie o niejednorodnym obrazie klinicznym, gdzie występujące przypadki objawiają się różnymi rodzajami zaburzeń, a te zaburzenia można scharakteryzować i usystematyzować w pewne grupy i typy zachowań, które różnią się stopniem nasilenia poszczególnych objawów.

Podsumowując, można powiedzieć, że niezdolność do wyobrażenia sobie stanu mentalnego innych ludzi skutkuje niemożnością zrozumienia uczuć innych i ich emocji, a bez tych czynników nie jest możliwa empatia. Dlatego ludzie z autyzmem nie potrafią jej odczuwać i nie mają wewnętrznej potrzeby jej okazywać. Dzieci z autyzmem nie potrafią bawić się „na niby”, bowiem nie potrafią posługiwać się wyobraźnią. Nie są w stanie odróżnić kłamstwa i obłudy, a zatem nie wiedzą, co to ironia, drwina obłuda czy podtekst.

Postrzeganie osób z autyzmem przez resztę społeczeństwa i odwrotnie

Dotychczas prowadzone przez przedstawicieli różnych dyscyplin naukowych i różnych szkół psychologicznych badania nad autyzmem zmierzały do znalezienia przyczyn i mechanizmów jego powstawania, modelu zaburzeń oraz charakterystyki jego objawów. Wyjaśnienie niektórych z nich, opierając się na teorii deficytu mechanizmu poznawczego, pozwala przewidzieć, w jakich sytuacjach osoby autystyczne mogą napotkać trudności w codziennym funkcjonowaniu, a w jakich będą potrafiły sobie poradzić. Opierając się na tej teorii, wiemy i mamy świadomość ograniczeń, jakie ci ludzie posiadają i dzięki temu możemy opracować skuteczne działania i metody, które mogłyby im ulżyć w codziennym życiu oraz pomóc w relacjach z otoczeniem. Takie działania są podejmowane, ale wciąż jeszcze nie wiemy, dlaczego osoby autystyczne potrafią doskonale wykonywać nawet bardzo skomplikowane zadania, a nie potrafią wykonać niektórych bardzo prostych czynności. Trzeba zdawać sobie sprawę, że autyzm to zaburzenie, którego nie potrafimy jeszcze skutecznie wyleczyć, lecz możemy w istotny sposób ograniczyć jego wpływ na ich życie. Osoby autystyczne mogą funkcjonować w społeczeństwie, jeśli nie wymagamy od nich, aby domyślali się uczuć innych. Przy ustaleniu i wytyczeniu jasnych i klarownych dla nich reguł postępowania oraz modeli zachowania, można nauczyć przestrzegania zwyczajów obowiązujących w danym środowisku. Defekt mechanizmu poznawczego, będący przyczyną autyzmu bywa niekiedy na tyle łagodny, że ludzie ci mogą nawet odnosić sukcesy, w różnych dziedzinach sztuki i kultury – często jako wybitni muzycy, malarze czy też matematycy. Ludzie ci zadziwiają doskonałą pamięcią oraz umiejętnością zapamiętywania faktów. W piśmiennictwie takie zdolności nazywane są jako tzw. zdolności wyspowe⁴⁸.

W pewnych sztywno wytyczonych granicach osoba autystyczna może opanować umiejętność współżycia z innymi i w pewnym stopniu dostosować się do otoczenia. Jest to jednak zawsze sprawa bardzo indywidualna i wymagająca od społeczeństwa wiele ciepła, cierpliwości, tolerancji i wiedzy na temat. Występujące u ludzi z autyzmem braki związane z umiejętnością „metalizowania” nie należy utożsamiać z brakiem absolutnej niezdolności tych ludzi do zdobycia jakiegokolwiek wiedzy na temat stanów umysłowych innych ludzi⁴⁹. Teoria ta głosi jedynie, że osobom z autyzmem brakuje umiejętności intuicyjnego i automatycznego przypisywania innym stanów umysłowych⁵⁰. W zależności od stopnia jakim osoby dotknięte są autyzmem, potrafią, jak wcześniej wspomniałam, w sprzyjających warunkach, świadomie wyuczyć się pewnych wzorców zachowań. Wymaga to jednak długotrwałej nauki, której efekt uzależniony jest od stopnia zaburzeń, jakim dana osoba z autyzmem jest dotknięta. Należy jednak pamiętać, że osoba autystyczna tylko w pewnym stopniu zdolna jest wyuczyć się określonych schematów zachowań. Nie możemy oczekiwać, że osoba „autystyczna” przekroczy ograniczenia wynikające z defektu własnego mózgu i będzie zupełnie samodzielnie bez przeszkód funkcjonowała w społeczeństwie. Zasluguje natomiast i ma prawo oczekiwać od reszty społeczeństwa wsparcia i pomocy.

Sposób, pojmowania świata przez osobę dotkniętą autyzmem, przedstawia i trochę przybliża autobiograficzna książka Dietmara Zöllera, będąca zbiorem listów z lat 1976–1988, jakie pisał do członków swojej rodziny oraz nauczycieli i terapeutów, w której na podstawie zawartych w niej cytatów można zaobserwować jak postrzegana jest przez niego rzeczywistość:

(...) Chcę udostępnić moje odczucia i myśli, aby pomóc innym upośledzonym. My upośledzeni, również jesteście ludźmi, którzy przeżywają uczucia i marzenia. Chcemy, żeby nie tylko pisano o nas książki, ale również nas słuchano. Czytając niektóre książki o autyzmie zdziwiony jestem, jak wiele zostało prawidłowo zauważone. Ale jest też wiele bzdur. Jestem w stanie lepiej wytłumaczyć niejedno fenomen na podstawie własnych przeżyć⁵¹.

(...) Leży mi na sercu walka o zrozumienie dla autystów. Nikt nie pojmuję, co oznacza życie z zaburzeniami postrzegania. Pamiętam, że kiedyś wszyscy ludzie mieli krzywe nosy i wyglądali okropnie, również moja matka, którą później tak kochałem. Ludzie byli potworami, zwały tłuszczy bez konturów. Okropne były również dźwięki, nie do zniesienia. Wszyscy mówili jeden przez drugiego, nie można było rozpoznać ani początku, ani końca⁵².

(...) Żle by się ze mną działo, gdybym nie dostał wsparcia. Życie w chaosie oznacza, że jest się dla bliźnich wyzwaniem.

⁴⁹ Frith U., Autyzm – wyjaśnienie tajemnicy, op. cit., s. 123.

⁵⁰ Tamże, s. 249.

⁵¹ Zöller D., Gdybym mógł z wami porozmawiać... Autystyczny chłopiec szuka porozumienia, Warszawa 1994, Fundacja Synapsis, s. 9.

⁵² Tamże, s. 12.

⁴⁸ Młynarska M., Autyzm w ujęciu psycholingwistycznym. Terapia ..., op. cit. s. 78.

Potwornie wrzeszczałem. Moja matka nie miała spokoju ani w dzień, ani w nocy. Nie pamiętam wszystkiego, ale kiedyś odkryłem lzy mojej matki. Ale nie potrafiłem się uspokoić. Nie miałem nad sobą kontroli. Nie chciałem czegoś, nie chciałem aż do obrzydzenia, ale być mimo to zmuszanym do czynienia tego, jakby pod wpływem niewidzialnej siły, to jest tragedia⁵³.

Społeczeństwo polskie przejawia jeśli nie negatywne, to obojętne postawy wobec osób autystycznych, posiada przy tym znikomą wiedzę na ten temat. Należy pamiętać, że wszystko to, co ma związek ze skomplikowanym światem ludzkich interakcji, pozostaje dla osoby dotkniętej autyzmem niezrozumiałe. Taka osoba funkcjonuje w społeczeństwie jak skrajny realista w świecie, gdzie pełno surrealistycznych niedomówień⁵⁴.

Autyzm, jako całościowe zaburzenie rozwojowe dezorganizuje życie i funkcjonowanie nie tylko tej osoby, ale także członków jej rodziny i otoczenia, w którym przebywa. Dlatego koniecznym jest tworzenie i organizowanie różnych dla nich form wsparcia i pomocy. Przede wszystkim konieczna jest stała i profesjonalna pomoc ze strony służby zdrowia oraz opieki społecznej. Ponadto, koniecznym jest opracowanie i dostosowanie dla nich odpowiednich form edukacji. Objęci nią winny być nie tylko dzieci, ale także dorośli, bowiem dorośli często pozostają jej całkowicie pozbawieni.

W Polsce istnieją już i nadal powstają nowe ośrodki takiej pomocy, ale ich liczba jest jednak wciąż niewystarczająca. Brak odpowiednich programów edukacyjnych, przybliżających społeczeństwu problem autyzmu i brak podstawowej wiedzy na ten temat jest najczęstszym powodem unikania kontaktu z takimi osobami, a brak kontaktu skutkuje brakiem okazywania pomocy. Z tych względów, nie wiedząc jak pomóc lub jak się zachować, wolimy się odsunąć, a przecież wielu z nas chętnie wyciągnęłoby pomocną dłoń.

Zakończenie

Autyzm jest ciekawym i wciąż nieodgadnionym zagadnieniem. Nie ma niestety jeszcze standardów, które w istotny sposób mogłyby pomóc dzieciom i dorosłym dotkniętym tym cierpieniem. Większość społeczeństwa, w tym wielu pracowników służby zdrowia i świata nauki, nadal nie rozumie mechanizmów powstania autyzmu i nie zna sposobów pracy z tymi osobami. Na szczęście zaczyna się już nieco zmieniać ludzka mentalność. Osoby z autyzmem oraz osoby z innymi upośledzeniami fizycznymi czy umysłowymi zaczynają być powszechnie akceptowane przez społeczeństwo. Wzrosła dla nich tolerancja i zrozumienie dla ich „odmienności”. Powstają towarzystwa, fundacje,

ośrodki oraz różnego typu placówki zajmujące się ich terapią i edukacją oraz wspomaganiem ich rodzin. Jednakże większość działań skierowana jest na dzieci, pozostawiając dorosłych samym sobie i ich najbliższemu otoczeniu. Obecnie wiadomym jest, że z autyzmu się nie wyrasta i że nie można go wyleczyć. Można natomiast w sposób znaczący wzmocnić i polepszyć relacje tych osób z otoczeniem. Każde nowe odkrycie w tej dziedzinie rodzi nowe pytania, ale większość z nich ciągle pozostaje jeszcze bez odpowiedzi. Należy jednak ufać, że przy tak ogromnym postępie i rozwoju nauki autyzm może zostanie poznany, a jego „zagadka” wyjaśniona.

Piśmiennictwo tematu wykorzystane i sugerowane

1. Autyzm dziecięcy. Wikipedia. http://pl.wikipedia.org/wiki/Autyzm_dziecięcy (dostęp: 30.08.2011).
2. *Bobkiewicz-Lewartowska L.*: Autyzm dziecięcy, zagadnienia diagnozy i terapii. Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2000.
3. *Cuxart F.*: Czy jest autyzm. On-line Trainautism. http://www.autism-consulting.com/html/czym_jest_autyzm.html (dostęp: 30.08.2011).
4. Definicja autyzmu. Centrum Synthesis. Centrum Autyzmu i Zespołu Aspergera. <http://www.centrumautyzmu.pl/autyzm.html> (dostęp: 30.08.2011).
5. *Delacato C.H.*: Dziwne, niepojęte. Autystyczne dziecko. Fundacja Synapsis, Warszawa 1995.
6. *Frith U.*: Autyzm. Wyjaśnienie tajemnicy. GWP, Gdańsk 2008.
7. *Jaśkowski P.*: Neuronauka poznawcza. Jak mózg tworzy umysł. Vizja Press & it, Warszawa 2009.
8. Klucz do zamkniętego świata. <http://www.newsweek.pl/klucz-do-zamknietego-swiata,12313,1.html> (dostęp: 30.08.2011).
9. *Kossewska J.*: Dzieci z zamkniętego świata. <http://www.wsp.krakow.pl/konspekt/konspekt5/koss.html> (dostęp: 30.08.2011).
10. *Kruk-Lasocka J.*: Autyzm czy nie autyzm. Problemy diagnozy i terapii małych dzieci. Dolnośląska Wyższa Szkoła Edukacji, Wrocław 2003.
11. *Kruk-Lasocka J.*: Pedagogika dzieci z autyzmem i zespołami psychozo podobnymi. W: Pedagogika specjalna. Red. W. Dykcik. Wydawnictwo UAM, Poznań 2007.
12. *Maciarz W., Biadasiewicz M.*: Dziecko autystyczne z zespołem Aspergera. Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2000.
13. *Młynarska M.*: Autyzm w ujęciu psycholingwistycznym. Terapię dyskursywną a teorię umysłu. Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2008.
14. Nowa nadzieja. Fundacja na rzecz pomocy dzieciom niepełnosprawnym <http://www.nowanadzieja.com.pl/>
15. *Randall P., Parker J.*: Autyzm. Jak pomóc rodzinie. GWP, Gdańsk 2001.
16. *Winczura B.*: Dziecko z autyzmem. Terapia deficytów poznawczych a teoria umysłu. Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2008.
17. Teoria umysłu. Charaktery. <http://www.charaktery.eu/slownik-psychologiczny/T/29/Teoria-umyslu/> (dostęp: 30.08.2011).
18. Teoria umysłu. Wikipedia. http://pl.wikipedia.org/wiki/Teoria_umyslu (dostęp: 30.08.2011).
19. *Zablocki K.J.*: Autyzm. Novum, Płock 2002.
20. *Zöller D.*: Gdybym mógł z wami porozmawiać... Autystyczny chłopiec szuka porozumienia. Fundacja Synapsis, Warszawa 1994.

⁵³ Tamże, s. 12.

⁵⁴ Kruk-Lasocka J., Autyzm czy nie autyzm; Problemy diagnozy i terapii małych dzieci, Wrocław 2003, Dolnośląska Wyższa Szkoła Edukacji, s. 8.